

**МУЛОҲИЗАҲО ДАР БОРАИ ЯК
НУСҲАИ ХАТТИИ ДЕВОНИ
КАЛИМИ КОШОНӢ**

Шукурова Зайнура Турсуновна, докторанти PhD-и
Маркази илмии Хучандии Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон (Тоҷикистон, Хучанд)

**РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ОДНОЙ
РУКОПИСИ ДИВАНА КАЛИМА
КАШАНИ**

Шукурова Зайнура Турсуновна, докторат (PhD)
Худжандского научного центра при Национальной
академии наук Таджикистана (**Таджикистан,
Худжанд**)

**CONSIDERATIONS BESET WITH ONE
MANUSCRIPT OF KAMIL KOSHONI'S
DIVON**

Shukurova Zainura Tursunovna, PhD student of
Khujandi Scientific Center attached to the National
Academy of Sciences of Tajikistan (Tajikistan,
Khujand), **E-mail: komron.4422@mail.ru**

Вожаҳои калидӣ: Калими Кошонӣ, газал, девон, куллиёт, нусхаҳои хаттӣ, матн, матншиносӣ
Дар мақола аз як нусхаи нодири хаттӣ девони Калими Кошонӣ маҳфуз дар китобхонаи
Худобаҳши Патна таҳти шумораи №315 сухан меравад, ки новобаста аз матнӣ комил ва аз
камбудуҷо оӣ набудани аз ҷумлаи яке аз нусхаҳои куҳани девони ашъори шоир ба ҳисоб меравад.
Тазаққур меравад, ки ин нусха барои тасҳеҳи матнӣ илмию-интиқодии девони шоир мувофиқи
мақсад мебошад. Нишон дода мешавад, ки таъкиди китобат шудани девон дар асри XVII дар
баргав аввали нусха аз сӯи масъулини китобхонаи Худобаҳши Патна низ ишора ба нусхаи наздик
ба замони зиндагонии шоир будани он дорад. Қайд мешавад, ки китобати ин девон дар қаламрави
Ҳинд низ ба арзиши муҳими нусха ишора менамояд. Хулоса мешавад, ки баҳши муҳими зиндагӣ ва
эҷодиёти шоир дар сарзамини Ҳинд гузашта барои дар ин ҷо падид омадани девони мазкур замина
гардида, нусхаҳои дар ин сарзамин китобатушуда беиштар бо сабаби қаробат ба замону муҳити
рӯзгору эҷодиёти шоир аҳаммияти беиштар касб мекунанд.

Ключевые слова: Калим Кашани, газель, диван, сборник сочинений, рукопись, текст, текстология

В статье речь идет об одной редкой рукописи дивана Калима Кашани, сохранившейся в библиотеке Индии Худобахши Патна под номером № 315, которая, несмотря на ее полный текст и отсутствие дефектов, считается одним из древнейших экземпляров дивана поэта. Отмечается, что соответствующий экземпляр очень целесообразен для подготовки и корректировки научно-критического текста дивана поэта. В подтверждение тому, что диван был написан в XVII веке, на первой странице копии сотрудниками библиотеки Худобахши Патна также было указано, что копия близка ко времени жизни поэта. Написание манускрипта соответствующего дивана на территории Индии также указывает на важную ценность этой рукописи. Делается вывод, что основной период жизни и творчества поэта прошел в Индии, что и послужило основной причиной появления здесь, а манускрипты, написанные в этой стране, имеют большое значение в силу с близостью по времени и со средой жизни и творчества поэта.

Keywords: Kalim Koshoni, ghazal, divan, collection of compositions, manuscript, text, textology

The article dwells on one rare manuscript of Kalim Koshoni's divan preserved in Khudobakhsh Patna library (№ 315) the fact that regardless of its complete text and the lack of defects is considered to be one of the oldest copies of the poet's divan. The relevant copy is intended for the correction of scientific-critical text of the poet's book. The confirmation that divan was written in the 17th century, on the first page of the copy by the officials of the Khudobakhsh Patna library was also indicated that the copy is close to the time of the poet's life. Being written the relevant divan in the territory of India also points to the important value of the copy. It is concluded that the main part of the poet's life and creativity in India based for the appearance of this book here, and the copies written in this land are more important due to the relationship with the time and environment of the poet's life and creativity.

Нусхаҳои хаттӣ Девои Калими Кошонӣ дар китобхонаҳои мухтасари олам маҳфузанд ва дар ин миён бештари онҳоро метавон аз хазинаи нусаҳи хаттӣ китобхонаҳои Ҳинд пайдо намуд. Аз ҷумла, дар китобхонаи Худобаҳши Патна ду нусхаи девони Калими Кошонӣ таҳти шумораҳои 314 ва 315 маҳфузанд, ки яке ба назари мо “Девон” ва дигаре “Куллиёти ашъор”-и шоир ба шумор меравад. Ҳарчанд дар шиносномаи мухтасари нусхаи №314 унвонии “Девон”

рафтааст, вале бо назардошти фарогирии маҷмуи комили осори шоир метавон онро Куллиёт унвон намуд, ки баҳсу баррасии он дар алоҳидагӣ сураат мегирад. Дар баробари ин, дар баргаи 1406 қабл аз оғози баҳши ғазалиёт “Нусхаи Девони Абутолиби Калим” зикр шудааст, ки ин таъкид низ ба куллиёт будани он ишорат мекунад. Ба таъбири дигар, ин ишорати котиб ба қисмати девони ғазалиёт будани он ишорат мекунад, ки нусхаи куллиёт будани онро низ собит месозад. Аз ин рӯ, мо дар ҷараёни изҳори назар нусхаи №314-ро шартан “Куллиёт” унвон намудем, ҳарчанд ишорате дар ин бора ҳам нарафтааст ва мо муҳтавои онро барои чунин унвонгузорӣ ба асос гирифтём ва нусхаи №315-ро “Девони Калими Кошонӣ”.

Нусхаи шумораи 315 бо номи “Девони Калими Кошонӣ” сабт шудааст ва аз рӯи саҳифаи аввалини он, ки аз ҷониби масъулини китобхона бо забони англисӣ муаррифии нусха мебошад, равшан мегардад, ки нусха аз 266 барга таркиб ёфтааст. Зикри 1215 дар қисмати охири нусха шояд ишорат ба соли китобати он кунад, вале дар бораи котиби нусха иттилоо мавҷуд нест. Аммо дар маълумоти ба забони англисӣ зикршуда дар оғози нусха таърихи китобати он асри XVII милодӣ нишон дода, хатти он насталиқ унвон шудааст. Бо сабаби он ки хатти охири нусха, ки зикри сол шуморида мешавад, ба хатти куллии нусха фарқ дорад, онро таърихи дақиқи соли китобати он ба шумор овардан ғайриимкон аст. Аммо ҷое дар ин нусха ба соли китобати он бо шеваи марсуми нусханависӣ ишорате нест. Танҳо зимни зикри як рубоии моддаи таърих шумораи 1046 омадааст ва аз муҳтавои рубоӣ пайдост, ки ин соли футухоти Шоҳичаҳон бояд бошад, ки аз моддаи таърихи рубоӣ берун меояд:

*Аз ҷилваи шоҳидони фаррухнаи фатҳ,
Дод аз пайи соқии даврон майи фатҳ,
Таърихи футухоти шаҳаншоҳи ҷаҳон,
Килкам бинавишт омада фатҳ аз пайи фатҳ [2, с.264, б]*

Ин ҷо равшан мегардад, ки ибораи “фатҳ пайи фатҳ” моддаи таърихи яке аз футухоти Шоҳичаҳон аст, ки дар рубоии моддаи таърих Калими Кошонӣ зикр намудааст ва ин матлаб, дар баробари ин, ҷойгоҳи рубоии моддаи таърихро дар эҷодиёти шоир бозгӯӣ мекунад.

Девони мазкур комил намебошад ва танҳо фарогири баҳши ғазалиёт ва рубоӣи шоир аст. Баҳши ғазалиёти нусха бо ин ғазал оғоз мешавад ва ба мушоҳида мерасад, ки ҷо-ҷои сафҳаи аввали нусха пок шудааст:

*Бадал кардам ба мастӣ оқибат зухди риёиро,
Расонидам ба об аз юмни май бунёди тақвиро.
Зи сина ин дили бемаърифатро мекунам берун,
Ҷаро беҳуда гирам дар бағал минои холиро.
Тааллуқ нест бо ҷон гар бияфшондам ба пой ӯ,
Мани бедил намефаҳмам такаллуфҳои расмиро.
Гузаистан аз ҷаҳон н-ояд, зи пой ҳиммати ҳар кас,
Набошад ҳеч муъҷиз беҳтар аз таҷрид Исиро.
Бувад ороиши маъшуқ ҳоли дарҳами ошиқ,
Сияҳрӯзии Маҷнун сурма бошад чашии Лайлиро.
Пас аз дарди ҷудой меҳнати айём нанмояд,
Зи отаи ҳеч парво нест дур аз об моҳиро.
Ду мисраъ аз сабукруҳӣ, Калим он тавр мебояд,
Ки дар парвози шуҳрат бол бошад мурғи маъниро [2, с.1, а].*

Дар байти зерин дар тасҳеҳи партави Байзовӣ ба ҷои “бияфшондам” “бифшонда” омадааст.

*Тааллуқ нест бо ҷон гар бияфшонда ба пой ӯ,
Мани бедил намефаҳмам такаллуфҳои расмиро [3, с.78].*

Дар байти дигари ин ғазал ба зи пой ба пой омадааст:

*Гузаистан аз ҷаҳон н-ояд, ба пой ҳиммати ҳар кас,
Набошад ҳеч муъҷиз беҳтар аз таҷрид Исиро [3, с.78].*

Дар байти таҳаллус бошад ба ҷои “мебояд” дар тасҳеҳи Партави Байзовӣ бинмояд омадааст. [3, с.78]. Саҳифаи аввали Девон бо тарҳи махсус дар хошияи он ороиш ёфтааст ва баъдан дар идома сафаҳоти боқии он бо як шева ва ҳарфи яқсон китобат шудааст. Бо шеваи хоси китобати нусхаҳо дар ҳар ду барга як саҳифа гузошта шудааст. Тартиби кори носеҳи ин нусха чунин сураат гирифтааст, ки ӯ дар қисмати болоии тарафи чапи баргаи аввал саҳифаи онро зикр намуда, дар охири баргаи дувум калима ё ибораи баргаи баъдии он оварда шудааст ва аз рӯи он низ метавон муқаррар сохт, ки ду баргаи нусха баробари ба як сафҳа мебошад. Масалан, дар

хошияи баргаи 2 омадааст: “Зи баски” Баъдан мутолеаи оғози баргаи “а” аз саҳфаи 3 маълум месозад, ки он бо ин байт шуруъ мешавад:

*Зи баски нақши сияҳчурдагон ба дил ҷо кард,
Ба тан сиёҳ чу рағ сохт устухони маро [2, с.3 (а)].*

Бахши ғазалиёти Калим аз оғоз то баргаи 258 (а) давом карда бо ин ғазал ба поён мерасад:

*Зиҳӣ, ба шиқи руҳат кори шамъ сарбозӣ,
Зи нисбати қади ту сарв дар сарафрозӣ.
Зи гиря бохтаам дидаро, ҳамин бошад,
Ба кеши дилшуда маънии назарбозӣ.
Чунин ба хок гар афтадаам, зи настӣ нест,
Ки рехт болу парам аз баландпарвозӣ.
Ба сони шуълаву шамъ аст улфати ману ту,
Ба ман яке шудай, лек дарнамесозӣ.
Ғубори ман ба раҳи дӯстӣ нишааста чунон,
Ки барнахезад агар, Раҳиш кин бар ту тозӣ.
Ба дастгирии вомондагон чунон ху кун,
Ки нақши поро ҳам бар замин наяндозӣ.
Калим, пир шудӣ, то ба кай чу тифли сиршик,
Зи теги хубон дар хоку хун кунӣ бозӣ [2, с.258 а, б].*

Байти матлаи ин ғазал дар нашри Маҳдии Садрӣ ба ин шакл омадааст:

*Зиҳӣ, ба шиқи руҳат кори шамъ сарбозӣ,
Зи нисбати қади ту шамъ дар сарафрозӣ [4, с.578].*

Байти дувум бошад дар ин нашр ба сурати зайл омада:

*Зи гиря бохтаам дидаро, ҳамин бошад,
Ба назди дидаварон маънии назарбозӣ [4, с.578].*

Мисраи дувуми ин байт дар нашри тоҷикистони Девони Калим, ки соли 2020 ба қўшиши Шаҳобиддин Нуриддинов ба чоп расидааст, ба чунин сурат омада:

Ба кеши дидаварон маънии назарбозӣ [6, с.407].

Ва албатта, дар хошия гунаи дар нусхаи маврид таҳқиқ омада низ ишорат шудааст. Вале ба назари мо, ин шакл чандон саҳеҳ ба назар намерасад, чун такрори вожаи шамъ дар ҳар ду мисраъ навъе ҳашв менамояд. Таъкиди дувум он аст, ки ҳамеша дар адабиёт қад ба сарв монанд мешавад ва нисбати қад ба сарв низ мантиқӣ ба мушоҳида меояд.

Ҳамин тавр, қисмати ғазалиёт дар нусха ба ҳамин сурудаи шоир ба анҷом мерасад ва якбора бахши рубоӣ оғоз меёбад. Вале ишорате ба оғози қисмати рубоӣ дида намешавад ва якбора бахши мазкур давом мекунад. Танҳо аз рӯи матн ва тарҳи қолиби он метавон муайян кард, ки бахши рубоӣ Девон шуруъ шудааст.

Ба таври кулӣ метавон афзуд, ки бахши рубоӣ Девон бо ин рубоии шоир ибтидо ёфтааст:

*Ҳарчанд ки қавли марду феълаш табаҳ аст,
Бардоштани парда зи қораи гунаҳ аст.
Расво шавад он, ки медарад пардаи кас,
Зар қалб барояду маҳак русияҳ аст [2, с. 258 б].*

Мисраи аввали ин рубоӣ дар нусхаи хаттии дигари маҳфуз дар китобхонаи Худобахши Патна нашри тоҷикистони Девони Калими Кошонӣ ва ҳам тасхеҳи Партави Байзовӣ ба шакли зайл омадааст:

Ҳарчанд ки мард қавлу феълаш табаҳ аст... [2, 353 а: 6, 412; 3, 408].

Албатта, ҳар ду шакл ҳам ба назар ғалат нест, чун дар ин шакл чунин маънӣ мебарояд, ки ҳарчанд мардро қавлу феълаш табаҳ аст. Дар шакли дар нусхаи мавриди пажуҳиши мо омада низ дар асл ҳамин маънист, яъне ҳарчанд қавли мардум феълаш табаҳ аст. Аммо дар иртибот ба мисраи дувум шакли “Ҳарчанд ки мард қавлу феълаш табаҳ аст” мантиқитар ба назар мерасад, зеро дар мисраи дувум таъкид мегардад, ки парда аз кори мард бардоштан гуноҳ аст. Ин ҷо ишорат ба шахс мешавад, ки таъкиди он шакли мазкурро тақозо менамояд.

Ҳамин гуна, нусха бо рубоии зерин ба анҷом мерасад:

*Чун шоҳчаҳон подшаҳи шеркор (?),
Гардид ба давлат пайи нахчир савор.
Рӯзе ба туфанги хосиён чил оху,*

Афканду наяфканд ба як сайд ду бор [2,с.266 а].

Ба мушоҳида мерасад, ки дар мисраи аввали ин рубой дар нусхаи хаттӣ ғалат рафтааст. Ба ҷои калимаи “шершикор” “шеркор” омада, ки дар натиҷа вазни он халал ёфтааст. Шакли дурусти мисраи аввал чунин аст:

Чун Шохҷаҳон подшаҳи шершикор

Дар нусхаи Куллийети Калим, ки дар ҳамин китобхонаи Худобаҳши Патна маҳфуз аст, шакли дурусти ин мисраъ дар ин рубой дида мешавад [1,с.359 а]

Аз рӯи ин нукта метавон ишорат кард, ки нусхаи мазкур аз ғалатҳо оғӣ нест ва дар баробари ин дар мавриди дигар дар ҷараёни навишт нагузоштани нуктаи хуруф низ ба ҷашм мерасад, ки албатта, чунин шеваи ҳоси китобат дар қори қотибони он рӯзгор расм будааст. Масалан, дар ҳамин рубой нуктаҳои ҳарфи “чим” дар вожаи “чун”, “нун дар нахчир, “фе” дар “афканд” ва “б” дар “бор” гузошта нашудааст. Дар умум дар ин нусха 53 рубой зикр шуда ва маълум мегардад, ки тамоми рубоӣи шоир дар ин бахш наёмаданд. Дар тасхеҳи Байзовӣ теъдоди умумии рубоӣи 88 адад аст [3,с.419]. Дар нусхаи хаттӣ дигар бошад 101 рубой зикр гардидаст[1]. Дар матни таҳиянамудаи Маҳдии Садри 103 рубой мавҷуд аст, ки ба эҳтимоли зиёд теъдоди қуллии рубоӣи шоир ҳамин миқдор мебошад, зеро ин нашр дар асоси як нусхаи қухане аз Куллийети Калими Кошонӣ таҳия гардидааст, ки аз назари ҳуди шоир гузашта ва иловаҳое дар ҳошияи он ба ҷашм мерасад. Ин нусха бо шумораи 247 дар китобхонаи Мадрасаи Сипахсолор маҳфуз аст [4,ҳаштоду ҳашт]. Пас аз ин рубой дар охири нусха, маъмулан ҷое, ки соли анҷоми китобати нусхаҳо зикр мегардад, танҳо чанд ҳарфи мим оварда шудаасту халос. Эҳтимолан ин таъкиди хаттӣ нишонаи анҷом ё поён ёфтани нусха мебошад. Аз рӯи ҳамин нишона дақиқ мешавад, ки нусха бидуни зикри соли китобати он ба анҷом расидааст. Баъдан муҳри китобхонаи Худобаҳши Патна бо зикри навиштаҷоти Бангипур 1891 дар маркази он оварда шудааст ва аз ин рӯи ин муҳр тахмин метавон кард, ки ин нусха соли 1891 ба ҳазинаи нусхаҳои хаттӣ ин китобхона ворид гардидааст. Вале, ҳар ойна дақиқ нашуд, ки бо қадом сабаб соли китобати нусха зикр наёфтааст. Нуктаи қобили таъкид он аст, ки агар чунин тахмин намоем, ки ҳар ду нусхаи маҳфуз дар ин китобхона, ки таҳти шумораҳои 314, 315 мавҷуданд, наздик ба ҳам китобат шудаанд, дар ин ҳол ҳам равшан мегардад, ки дар нусхаи дигар ҳам соли китобати он ҷой надорад. Аз сӯи дигар, онҳоро идомаи ҳамдигар ба шумор овардан ғайриимкон аст, чун дар баҳши ғазалиёти нусхаи Куллийет қисмати зиёди ғазалиёти нусхаи Девон такрор шудаанд. Дар маҷмӯъ, нусхаи хаттӣ Девони Калими Кошонӣ, ки дар китобхонаи Худобаҳши Патна бо шумораи 315 маҳфуз мебошад, новобста ба ин ки матни қомил намебошад ва аз қамбудиҳо оғӣ нест, вале аз ҷумлаи яке аз нусхаҳои қухани девони ашъори шоир ба шумор меравад, ки дар тасхеҳи матни илмию интиқодии он истифода намудан мувофиқи мақсад мебошад. Таъкиди дар асри XVII китобат шудани он дар баргаи аввали нусха аз сӯи масъулони китобхонаи Худобаҳши Патна низ ишорат ба нусхаи наздик ба замони зиндагонии шоир будани он мекунад ва дар баробари ин дар қаламрави Ҳинд китобат шудани он низ метавонад ба арзиши муҳими нусха ишорат фармояд. Мусаллам аст, ки баҳши муҳими зиндагӣ ва эҷоди шоир дар сарзамини Ҳинд сурат гирифт ва нусаҳи дар ин сарзамин китобатшуда бештар бо сабаби қаробат ба замон ва муҳити рӯзгор ва эҷодиёти шоир аҳаммияти бештар қасб мекунанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Кошонӣ, Калим. Девон. Нусхаи хаттӣ бо шумораи 314 маҳфуз дар китобхонаи Худобаҳши Патна.-Соли китобат дақиқ нест.
2. Кошонӣ, Калим. Девон. Нусхаи хаттӣ бо шумораи 315 маҳфуз дар китобхонаи Худобаҳши Патна.- Соли китобат дақиқ нест. -360 барга.
3. Кошонӣ, Калим. Девон. Ба тасхеҳи Ҳасан Партави Байзовии Кошонӣ/К.Кошонӣ.-Техрон: китобфурушии Хайём, 1336.- 419 с.
4. Кошонӣ, Калим. Куллийет. Бар асоси нусхаи Малакии Калим. Ҷ.1. Ба тасхеҳ, муқаддима ва таълиқоти Маҳдии Садри/К.Кошонӣ.-Техрон: Ҳамроҳ, 1374.- 1- 590 с.
5. Кошонӣ, Калим. Куллийет. Бар асоси нусхаи Малакии Калим. Ҷ.2. Ба тасхеҳ, муқаддима ва таълиқоти Маҳдии Садри/К.Кошонӣ.-Техрон: Ҳамроҳ, 1374.- 591 – 1158 с.
6. Кошонӣ, Калим. Девон. Бо муқаддима, тасхеҳ ва луғоту тавзеҳоти Шамсиддин Нуриддинов/К.Кошонӣ. -Душанбе: Дониш, 2020.- 434 с.

REFERENCES:

1. Kashani, Kalim. Devon. Manuscript with the number 314 preserved in Khudabakhshi library of Patna. The year of your book is not exact.
2. Kashani, Kalim. Devon. Manuscript with number 315 preserved in Khudabakhshi library of Patna. The year of your book is not exact. 360 leaves.
3. Kashani, Kalim. Devon. Edited by Hasan Partavi Baizovi Kashani. Tehran: Khayyom bookstore, 1336.- 419 p.
4. Kashani, Kalim. Kulliyot. Based on Malachi Kalim's version. J.1. Edited by Mahdi Sadri, introduction and commentary. Tehran: Hamroh, 1374.- 1- 590 p.
5. Kashani, Kalim. Kulliyot. Based on Malachi Kalim's version. J.2. Edited by Mahdi Sadri, introduction and commentary. Tehran: Hamroh, 1374.- 591 - 1158 p.
6. Kashani, Kalim. Devon. With an introduction, revision and glossary and explanations by Shamsiddin Nuriddinov. - Dushanbe: Donish, 2020.- 434 p.